

Денис Чернієнко

*Удмуртський державний університет,
Уфимська філія Московського державного гуманітарного
університету ім. М. О. Шолохова*

МОВНІ ПРОЦЕСИ В СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРИУРАЛЛЯ

Приуралля – особливий історико-культурний регіон, географічне розташування якого на стику Європи та Азії зумовило його багатонаціональний склад, статус регіону підвищеної міжетнічної контактності. Протягом тривалого часу активні міграційні потоки створювали тут простір взаємодії фіно-угорських, тюркських і слов'янських культур. У слов'янському етнокультурному компоненті помітне місце належить українцям, чия поява і закріплення у південній частині Приуралля у першій половині XVIII ст. пов'язані у той період з урядовою політикою воєнно-економічного засвоєння земель на східних кордонах Російської держави. Подальший процес формування українського населення регіону мав складний за своїми причинами, поетапний за своєю структурою характер і досяг апогею в середині XX ст., коли загальна кількість українців в Удмуртії, Башкирії, Пермській та Оренбурзькій областях складала майже 300 тис. осіб (з них 72 % проживали в Південному Приураллі) [5]. Українці Приуралля стали, таким чином, однією з найбільш численних груп (анклавів) українського населення Росії.

У другій половині XIX ст. з'являються перші наукові твори, присвячені історії переселенського руху, окремим населеним пунктам, заснованим українцями, деяким особливостям матеріальної та духовної культури [6; 17]. Історіографічна традиція, що була закладена у той час, згодом мала своє продовження, і сьогодні можна говорити про складання в Приураллі україністики як самобутнього дослідницького напрямку. В сучасній літературі пріоритетними темами є історія заселення українцями краю, етнографічні особливості побуту, фольклорні традиції, деякі механізми соціокультурної адаптації.

Разом з тим у рамках регіональної україністики звертає на себе увагу недостатня вивченість етномовних процесів. Вагомий внесок в етнолінгвістику Приуралля був зроблений у період Великої Вітчизняної війни, що є пов'язаним з евакуацією Академії наук Української РСР в Уфу у

1941-1943 рр. За цей час наукові співробітники Інституту народної творчості та мистецтва (м. Київ) організували і провели вісім експедицій селами Башкирії, де компактно або дисперсно проживало українське населення. Серед дослідників були відомі мовознавці – П. Лисенко, В. Ільїн. У підготовлених за підсумками поїздок статтях вони відобразили стан місцевої української мови, основні тенденції і закономірності його існування в умовах відірваності від матернього етносу [7; 11].

У сучасній літературі проблеми володіння, застосування й еволюції мови як самостійного об'єкту вивчення досі не піднімались, у тому числі й тому, що проблема мовного контактування окремих діаспорних груп у російській науці залишається недостатньо розробленою [10, с. 7]. Окремих питань у наукових публікаціях останнього часу торкався В. Бабенко, який розглядав мову як важливий елемент національної культури і показник самосвідомості українців Південного Приуралля [2, с. 14-17]; К. Моргунов за матеріалами післявоєнних переписів простежив загальні тенденції функціонального розвитку мов в Оренбурзькій області [12]; Л. Паніна аналізувала прислів'я та інші мовні форми українців Оренбуржжя як відображення національного характеру [15]; Ю. Сіренко розглядала мову в контексті розвитку національної освіти в Башкортостані [19].

Виходячи з наявного дослідницького досвіду і беручи до уваги те, що етнолінгвістичні дослідження можна проводити як з точки зору внутрішньої структури мови (фонетико-фонологічний, граматичний, лексичний рівні), так і з точки зору особливостей її соціального функціонування [9, с. 17], мета цієї статті – показати динаміку мовного життя і соціально-мовну контактну діяльність українського населення у Приураллі як в поліетнічному регіоні.

Зміни, що відбуваються у сфері етнічних і демографічних процесів, пов'язані з прискореними темпами асиміляції і скорочення загальної чисельності населення і окремих народів, потребують всебічного аналізу і пояснення. З цієї точки зору важливими питаннями є такі: наскільки збереглась українська мова у регіоні, які чинники впливають на її структуру і соціальний статус?

У Південному Приураллі в ході переселенського руху останньої третини ХІХ – першої третини ХХ ст. українські селяни поселялись компактними групами, створюючи окремі ареали і переважно моноетнічні населені пункти (у Башкирії у 1926 р. було 528 таких сіл [1, с. 98], в Оренбуржжі у 1930 р. – 617 [18, арк. 40-41]), тому етнокультурні контакти з представниками інших народів були

мінімальними майже до середини ХХ ст. У першому переписі 1897 р. національність фіксувалась, як відомо, саме за мовним принципом, тому можна стверджувати, що всі, хто в Оренбурзькій, Уфимській, Пермській, Казанській губерніях записався «малоросами» (понад 49 тис.), знали українську мову як рідну [16]. Ця особливість сприяла довгому збереженню традиційного укладу життя, у тому числі мови. До середини ХХ ст. в українських анклавах у сільській місцевості спілкування йшло переважно рідною мовою. Але, наприклад, у 1926 р. в Башкирії українською мовою як рідною володіло вже тільки 77 % українців (російською як рідною – 22,5 %) [2, с. 14]. Тому очевидно, що мовна асиміляція відбувалась вже й у першій чверті ХХ ст.

Починаючи з 1920-1930-х рр., у процесі уніфікації усіх сфер громадського життя український етнокультурний комплекс почав зазнавати значної трансформації. Вперше на цю закономірність звернув увагу О. Біжкович за підсумками першої наукової експедиції у Башкирії у 1929-1930-му рр., прямо пов'язав розпад традиційного укладу із початком колективізації та індустріалізації [3, с. 61-62]. У 1960-1970-х рр. в результаті політики оптимізації «неперспективних» господарств значна частина стародавніх населених пунктів зникла, широкого розмаху набула практика «підселення» або розселення місцевого населення, активізувались міжетнічні і міжкультурні контакти. Порівняльний аналіз переписів населення 1959 та 1970 рр. показує, що за минуле десятиріччя рівень володіння українською мовою як рідною продовжував знижуватись: відповідно 58,4 % і 54,9 % у Пермській області; 48,8 % і 48,5 % у Башкирії; 45,8 % і 42,7 % в Оренбурзькій області [20, с. 222, 227, 241, 245; 8, с. 109, 111, 131]. Особливо швидкими темпи мовної асиміляції були серед міського населення.

У Північному Приураллі (Удмуртія, Пермський край) активна фаза міграції українського населення почалась тільки у післявоєнні часи і мала не аграрний, а індустріальний характер. Тому українське населення з самого початку складалось тут як населення міське. Трудові мігранти, що приїздили з України – інженерно-технічні співробітники, робочі на підприємствах, наукова та творча інтелігенція – залишались активними носіями мови ще у 1960-1970-х рр. Разом з тим у Південному Приураллі у післявоєнні часи російська мова в українському середовищі вже стала домінуючою.

Мовна асиміляція особливо прискорилась у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., що показує порівняльна таблиця володіння мовою

серед українців Приуралля за підсумками останніх переписів населення (у тис. осіб)¹:

Рік перепису Суб'єкт Росії	1979		1989		2002
	українська як рідна (%)	українська як друга (%)	українська як рідна (%)	українська як друга (%)	володіння українською мовою (%)
Удмуртська Республіка	5259 (47,2)	1583 (14,2)	6599 (46,6)	1812 (12,8)	5142 (44,6)
Пермська область (край)	20945 (47,6)	6282 (14,3)	21286 (46,6)	6814 (14,9)	17633 ²
Республіка Башкортостан	33722 (44,6)	6642 (8,8)	30802 (41,1)	6598 (8,8)	19726 (35,7)
Оренбурзька область	38928 (37,1)	8469 (8,1)	33633 (32,9)	9540 (9,3)	23011

Одночасно спостерігається динаміка збільшення чисельності українців, які визнають рідною мовою російську (у тис. осіб):

Рік перепису Суб'єкт Росії	1979		1989		2002
	російська як рідна (%)	російська як друга (%)	російська як рідна (%)	російська як друга (%)	володіння російською мовою (%)
Удмуртська Республіка	5878 (52,7)	5093 (45,7)	7520 (53,1)	5294 (37,4)	11515 (99,89)
Пермська область (край)	23009 (52,3)	19726 (44,8)	24320 (53,2)	18138 (39,7)	25923 (99,9)
Республіка Башкортостан	41513 (55,0)	30382 (40,2)	43947 (58,6)	25818 (34,4)	54974 (99,5)
Оренбурзька область	65996 (62,9)	34007 (32,4)	68306 (66,9)	29377 (28,8)	76833 (99,88)

¹ Офіційні результати Загальноросійського перепису населення 2010 р. за володінням мовою по суб'єктах РФ ще не оприлюднені. У Пермській та Оренбурзькій областях вказана загальна кількість людей всіх національностей, які відзначили володіння українською мовою.

У теперішній час етномовний ландшафт Приуралля відрізняється складним устроєм. З одного боку, спостерігається високий ступень мовного різноманіття, з іншого боку, очевидне домінування носіїв слов'янських, тюркських та фіно-угорських мов над рештою. Українці займають в етнічній картині приуральських суб'єктів Росії різне становище: в Оренбурзькій області – четверте місце після росіян, татар, казахів (частка в населенні області – 2,5 %); в Удмуртській Республіці – четверте місце після росіян, удмуртів, татар (частка – 0,6 %); у Республіці Башкортостан – шосте місце після росіян, башкир, татар, чувашів, марійців (частка – 1,0 %); у Пермському краї – шосте місце після росіян, татар, комі-пермяків, башкир, удмуртів (частка – 0,6 %) [14].

Для національних республік, у цьому випадку – Удмуртії та Башкортостану, важливе значення має питання про мовні контакти українського населення з представниками титульної нації. Серед українців Удмуртії удмуртською мовою володіли у 1979 р. 36 осіб, у 1989 р. – 79, у 2002 р. – 153. У Башкортостані динаміка володіння українцями башкирською мовою виглядає таким чином: 1970 р. – 93 особи, 1979 р. – 90, 1989 р. – 205, 2002 р. – 556 [13, с. 512, 519]. Рівень володіння українцями мовами інших національностей у Пермській та Оренбурзькій областях у 1950–1980-х рр. був не таким високим, але також поступово зростав від 0,1 до 0,5 % та від 0,1 до 0,3 % відповідно. Ця статистика свідчить про зміцнення мовних контактів українців не тільки з росіянами, але, наприклад, татарами, марійцями, мордвою в Удмуртії; татарами, чувашами, мордвою в Башкортостані; татарами, казахами в Оренбуржжі. Активне проникнення в українську мову місцевих тюркізмів було відзначене ще в 1940-х рр., що проявилось, наприклад, у запозиченні окремих слів (сабан, айда, алга, малай, бабай, якшаться, алла бірса тощо) [11, с.398]. Етномовне контактування іде насамперед у результаті міжнаціональних шлюбів з представниками відповідних національностей (з росіянами до 80 %).

Наведені закономірності свідчать про подальше міжетнічне зближення українців з росіянами та іншими народами Приуралля. Цей процес можна розглядати як форму адаптаційних механізмів, етнокультурну мімікрію. На прискорення та закріплення зазначених тенденцій найбільш істотний вплив накладають наступні чинники:

- По-перше, багатонаціональний склад населення регіону. Знаходячись у відриві від основного етнічного масиву в умовах високого рівня дисперсності розселення, переважної долі міського населення (84 % в Удмуртії, 81 % у Пермському

краї, 80 % у Башкортостані, 53 % в Оренбурзькій області), українці зорієнтовані на активне міжнаціональне спілкування.

- По-друге, генетична близькість української та російської мов, більш високий статус останньої. Російська мова відіграє визначну роль у суспільно-політичному житті як показник «соціальної перспективи», соціального добробуту.

- По-третє, втрата у значної частини українців регіону регулярних зв'язків з історичною батьківщиною, відсутність або недостатній розвиток національної інформаційної і культурно-освітньої інфраструктури (телебачення, радіо, газети, школи тощо), що призводить до формування слабко вираженої, «аморфної» ідентичності.

- По-четверте, складний характер російсько-українських стосунків протягом всього пострадянського періоду з політичної сфери переноситься у сферу повсякденну, створюючи негативний психологічний фон, некомфортний стан «бути українцем» у Росії.

Загальні тенденції у функціонуванні української мови в регіоні наступні: носіями мови залишаються головним чином люди старшого віку, які мову знають, але використовують у повсякденні рідко. Найбільш складна ситуація з володінням мовою серед молоді (третє – четверте покоління переселенців). Рівень знання мови цієї групи можна охарактеризувати як умовно «пасивне» – якщо щось і розуміють, то не говорять. Крім того, необхідно звернути увагу на прийнятий в науковій літературі поділ української діаспори на «стару» (нащадки переселенців різних періодів, які народилися вже в Росії) та «нову» (ті, хто народився в Україні і з різних причин переїхав до Росії). Рівень володіння мовою, частота і сфера її використання у цих груп є різними.

Таким чином, мова краще зберігається і відносно активно використовується в окремих груп населення:

- старожилів українських населених пунктів 1920-30-х рр. народження, які ще пам'ятають мову своїх батьків і звертаються до неї в культурно-побутовій сфері;

- тих, хто відносно недавно приїхав з України в Росію на постійне проживання;

- тих, хто регулярно буває в Україні і зберігає практику спілкування в оригінальному мовному середовищі (наприклад, із родичами);

- тих, хто намагається через знання мови визначити свою етнічну належність (як показник високого рівня свідомості);
- тих, хто бере активну участь у національній творчій самодіяльності (фольклорних колективах, виставах, концертах, фестивалях тощо).

Далі етнокультурне і мовне зближення українців з росіянами та іншими народами Росії в цілому та в окремих регіонах відбуватиметься стрімкими темпами. Зупинити асиміляційні процеси в сучасних умовах неможливо, але можливо ці процеси стабілізувати. Уважне вивчення матеріалів переписів показує, що у тих районах, де існують навчальні заклади з викладанням предметів українознавчого циклу (у тому числі мови), діють бібліотеки з фондом літератури рідною мовою, видаються ЗМІ, створені музеї, що презентують історико-етнографічні особливості місцевих мешканців, є національні творчі колективи, темпи асиміляції трохи нижчі. Така системна робота, наприклад, проводиться у 1990-2000-х рр. у Башкортостані та Оренбуржжі. Отже, культурно-просвітницькі та освітні ресурси можуть розглядатись як реальні механізми збереження етнічної та мовної ідентичності.

На підставі використаних даних можна зробити наступні висновки:

1. Динаміка етномовних процесів у середовищі українського населення Приуралля в цілому негативна, але в сучасних умовах, очевидно, природна, закономірна, об'єктивна.
2. Роль мови як етнічного маркера для українців регіону, як і всієї Росії, не є визначною, тобто мова не відіграє домінуючої ролі в ієрархії елементів етнічності. На збереження національної самосвідомості впливають також інші чинники, отже, мовна ідентичність у більшості випадків не збігається з етнічною. Цікаві матеріали може дати проведення порівняльних досліджень ситуації у Приураллі та інших регіонах країни.
3. Сфера застосування рідної мови звужена до спілкування у мононаціональних родинах, серед друзів і знайомих своєї національності, у національних товариствах, при зверненні до народної творчості, фольклору. У повсякденному житті, професійній діяльності українська мова заміщена російською як мовою міжнаціонального спілкування. Таким чином, йдеться про незворотній перехід від двомовності до російськомовного монолінгвізму українців Приуралля.

4. Мовні норми діаспорних груп помітно відрізняються від літературної мови в Україні, це українська, але «не та» мова. Діалектні відміни (полтавські, чернігівські, київські, подільські та інші) між вихідцями з різних областей України поступово згладжувались і сьогодні майже зникли (за винятком оточення сучасних трудових мігрантів).
5. На всіх рівнях мови (фонетичному, морфологічному, лексичному) відбувається процес інтерференції, який знаходить вияв у наступних тенденціях: а) заміщення українських елементів відповідними російськими; б) втрата специфічних українських форм на користь російських аналогів; в) контамінація, створення мішаних форм; г) паралелізм рівнозначних елементів української та російської мови. Найбільше змінам підлягає лексика, менше – фонетика і морфологія.
6. Оскільки українська мова у формі невеликих анклавів ще зберігається в деяких районах і населених пунктах Приуралля (переважно в південній частині), перспективна і важлива робота має бути виконаною у галузі діалектології, що надасть велику допомогу як у вивченні питань з історії переселенського руху, так і в аналізі сучасних етнокультурних процесів.

-
1. Бабенко В. Я. Украинцы Башкирской ССР: поведение малой этнической группы в полиэтничной бреде / В. Я. Бабенко. – Уфа: Б. и., 1992. – 260 с.
 2. Бабенко В. Українці Башкортостану за чотири століття / В. Я. Бабенко // Українці Башкирії. Т. 1. Дослідження і документи. – Київ : ІМФЕ НАН України; Уфа, 2011. – С. 9–45.
 3. Бежкович А.С. Этнические особенности земледелия у народов Башкирии / А. С. Бежкович // Археология и этнография Башкирии. – 1973. – Вып. 5. – С. 61–93.
 4. Всероссийская перепись населения 2002 года. Владение языками (кроме русского) населением отдельных национальностей по республикам, автономным областям и автономным округам Российской Федерации. – Режим доступа: <http://www.perepis2002.ru/index.html?id=17>
 5. Всесоюзная перепись населения 1959 года. Национальный состав населения по регионам России. – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_59.php

6. Ефименко П.С. О малороссиянах в Оренбургской губернии / П.С. Ефименко // Основа. – 1861. – № 9 (Сентябрь). – С. 189–193.
7. Іллін В. С. Мова сіл Рублівка, Софіївка і Ляшківка Давлеканівського району Башкирської АРСР / В. С. Іллін // Науковий архів рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського (НАРФ ІМФЕ). – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 421–429. Машинопис.
8. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. Т. 4. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. – М. : Статистика, 1973. – 647 с.
9. Карабулатова И.С. Региональная этнолингвистика: Современная этнолингвистическая ситуация в Тюменской области (на материале топонимии) / И.С. Карабулатова. – Тюмень: Изд-во ТюмГУ, 2001. – 228 с.
10. Карелина Л.Ф. Специфика языковой деятельности украинской диаспоры в полиэтничном окружении в аспекте социолингвистической контактологии (на материале Тюменской области) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. Наук / Л. Ф. Карелина. – Великий Новгород, 2006. – 22 с.
11. Лисенко П.С. Особливості мови села Івангород Давлеканівського району БашАРСР / П. С. Лисенко // НАРФ ІМФЕ. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 400–420. Машинопис.
12. Моргунов К. А. Родной язык и этническая идентификация населения Оренбургской области во второй половине XX – начале XXI вв. / К. А. Моргунов. – Режим доступу: <http://ethnosocium.ru/morgunov-k-a-rodnoi-yazyk-i-etnicheskaya-identifikatsiya-naseleniya>
13. Национальный состав населения РСФСР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. – М.: РИИЦ, 1990. – 747 с.
14. Окончательные итоги Всероссийской переписи населения 2010 года. Национальный состав населения по субъектам Российской Федерации. – Режим доступу: http://www.perepis-2010.ru/results_of_the_census/tab7.xls

15. Панина Л. С. Отражение генезиса человека в украинской паремииологии (на примере украинских и русских пословиц и поговорок) / Л. С. Панина // Кобзарь и Оренбуржье. – Оренбург: Изд. центр ОГАУ, 2006. С. 27–32.
16. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Распределение населения по родному языку, губерниям и областям. – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97.php
17. Перетяткович Г. И. Малороссияне в Оренбургском крае при начале его заселения (по рукописным архивам Минист. юстиции) / Г. И. Перетяткович // Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Одесса: Б.и., 1888. – С. 373–397.
18. Попов С. А. Материалы к очерку «Из истории поселения украинцев в Чкаловской области» / С. А. Попов // Оренбургский губернский историко-краеведческий музей. Личное дело С. А. Попова. – Оп. 1. – Д. 18. – 54 л. Рукопис.
19. Сіренко Ю. Із історії української освіти в Башкортостані // Український вимір. Збірник матеріалів IV Міжнародної наукової конференції «Українська діаспора: погляд із XXI століття» / Ю. Сіренко. – Ніжин: Вид-во НДУ. – Вип. 3. – С. 54–58.
20. Сумачева М. В. Этнические процессы на Урале во второй половине XX века / М. В. Сумачева. – Екатеринбург: Изд-во ГОУ ВПО «Рос. гос. проф.-пед. ун-т», 2009. – 257 с.